

**ÖTÜKEN UYGUR DÖNEMİ
YAZITLARI**

Erkan Hirik*

Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara: Belen Yayıncılık, 2009.

Türklük bilimi araştırmaları kapsamında Köktürk harfli yazıtların bir yanlış anlama sonucu ya da yanlış adlandırma sonucu yalnızca Köktürklerden kaldığı düşünülebilmektedir. Oysaki bu yazıtlar yalnızca Köktürklerden kalmamıştır. Bu dil ve kültür yadigârları arasında Avarlardan, Kırğızlardan, Türgişlerden, Oğuzlardan, Peçeneklerden, Kıpçak-Kumanlardan ve Uygurlardan kalan Köktürk harfli yazıtlar da bulunmaktadır.

Yazıtlar üzerine yapılan araştırmaların birçoğu “Orhun Yazıtları”

olarak bilinen “Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk” üzerine yoğunlaşmıştır. Öyle ki “Orhun Yazıtları” tabiri ile yalnızca bu üç yazıt kastedilir hale gelmiştir. Bu bağlamda yazıtların birçoğu araştırmacılar tarafından farklı açılardan incelenmiştir. Kimi araştırmacı dil, üslup, kimisi kültür, tarih, arkeoloji açısından inceleyerek Türk tarihine ışık tutmaya çalışmıştır. Bu incelemelerde yerli ve yabancı araştırmacılar makaleler, bildiriler sunmuş bazıları da atlaslar ve albümler oluşturmuşlardır. Ancak çalışmaların birçoğunun “metin” boyutunda olduğu da bir gerçektir. Elbette alana giderek çalışma yapmanın meşakkatli bir iş olması çalışmaların birçoğunun metin bağlamında kalmasının en büyük sebeplerinden biridir.

Türk tarihi açısından çok önemli bir yer tutan bu yazıtların bugün ne durumda bulunduğu üzerine önemli çalışmalardan birisi 2005 yılında “Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu” adlı eseriyle Cengiz Alyılmaz tarafından yapılmıştır. Alyılmaz bu çalışmasında Orhun yazıtlarının fizikî olarak ne durumda bulunduğunu fotoğraflarıyla belgelemiştir.

Bu tarz bir çalışma da Doç. Dr. Osman Mert tarafından “*Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*” adıyla yapılmıştır.

Çalışma adında Köktürk harfli yazıtların yalnızca Köktürklerden kalmadığını gösterircesine “Ötüken Uygur Dönemi” ibaresini barındırmaktadır. Kitap “*Önsöz, Kısaltmalar Dizini ve Moğolistan Haritası*” hariç dört ana bölümden oluşmaktadır.

Eserin *Önsöz* bölümünde Uygurların üzerinde yaşanan coğrafya ve

* Okt., Nevşehir Üniversitesi Rektörlüğü, NEVŞEHİR. erkanhirik@gmail.com

siyasî birlik içinde yer alan boylar itibariyle Köktürklerden farklı olmayan bir topluluk olduğunu belirten Mert, kağanların ve kumandanların yazıt diktirme geleneğinin de Uygurlar zamanında devam etmesini aynı kültür unsurunun devamı olarak yorumlamaktadır. Eserin bu bölümünde Ötüken Uygurları döneminde yazılmış olan I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, III. Karabalgasun, Mutrın Temdeg, Tes, Tariat ve Şine Us hakkında kısa bir bilgi verilmiş ve özellikle Tes, Tariat ve Şine Us yazıtlarının birbirini tamamladığı belirtilmiştir. Mert çalışmanın hazırlık ve derleme aşamasında dil ile kültür arasındaki bağdan hareket edilerek dönemin kültürü, coğrafi özellikleri çevresinde değerlendirildiğini söylemiştir. Osman Mert eseri hazırladığı süreçte Ötüken Uygurlarının yaşadığı alanlara giderek yazlık ve kışlık olarak kullanılan bölgelerde günümüze kadar gelen mezarları, heykelleri, dikili taşları, damgaları, yazıtları, günlük eşyaları GPS (Global Position System / Uydu Yardımıyla Yer Belirleme Sistemi) kayıtları ve yüksek kalitede fotoğraflarıyla tespit etmiştir.

Eserin *Giriş* bölümünde Orhun yazıtlarından faydalanılarak Türk boylarının özgür karakteri ve tüm akraba boyları bir araya getirme düşüncesi gösterilmiştir. Ayrıca yine bu bölümde Köktürkler ile Uygurların akraba boylar ve bölge politikalarının birbirlerine çok benzediği Mert tarafından belirtilmiştir.

Ötüken Uygur dönemi yazıtları Tes-Tariat-Şine Us hakkında verilen bilgileri ve bu yazıtlarda geçen tarihi

olayları daha iyi anlamlandırmak namına eserin "*Uygur Adı ve Ötüken Uygurları*" adlı bölümünde *Uygur* kelimesinin etimolojisi, Uygurların tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde *Uygurların* nasıl bir politika izlediği, diğer akraba boylarla nasıl ilişkiler içinde olduğu ve yapılan savaşlar da belirtilmiştir. Bu bölümde sonuç olarak maniheizm öğretilerinin Uygurların yerleşik hayata geçişini nasıl etkilediği, Çin'e düzenlenen seferler, genellikle Çin'i kontrol altında tutma çabası, dinin ve yeni kültürün etkisiyle merkezi yönetimin nasıl zayıfladığı, Kırgızların kuzeyden gelerek Uygurları dağıtması gibi tarihî bilgiler verilmiştir.

Eserin bir diğer alt başlığı ise *Ötüken Uygurlarında Ekonomik Hayat* biçimindedir. Bu başlıkta yine yazıtlardan faydalanılarak bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde Mert, Uygurların yaşadıkları alanların coğrafi özelliklerinden ötürü ağırlıklı olarak hayvancılıkla hayatlarını idame ettirdiklerini ancak tarımın da önemli olduğunu belirtmektedir. Osman Mert, Töv ili müzesinde bulunan Uygurlardan kalma bir değirmen taşı ve Hotont'ta açık alanda bulunan bir dibegin fotoğrafını da vermektedir.

Ötüken Uygurlarında Yerleşik Hayat bölümünde Hunlardan, Köktürklerle ve Uygurlara kadar olan yerleşik hayata geçiş ile ilgili izler verilmiştir. Bilge Kağan'ın sözlerinde yerleşik hayat ile ilgili ifadelerin yer alması ve bunu gelecek kuşaklara aktarması eserde dikkatlere sunulan bir noktadır. Bu konu hakkında bilgi

verilirken Bilge Kağan'ın şu sözlerinden faydalanılmaktadır:

"...ol yergerü barsar türk bodun ölteçisen ötüken yir olurup arkış tirkış ısar neş bujuğ yok ötüken yış olursar beñgü il tuta olurtacı sen" (Ey Türk milleti Kutsal Ötüken topraklarında oturup buradan kervanlar gönderirsen - ticaretle uğraşırsan- hiçbir sıkıntı olmayacak. Ötüken Ormanı'nda otursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak hükmedeceksin.)

Osman Mert yerleşik hayat ile ilgili diğer yazıtlardaki cümlelerden faydalanmış ve Karabalğasun şehrinin uydu görüntüsünü, kale şehrin Radloff atlasında yer alan planını, yine Karabalğasun'daki kale şehrin kalıntısının fotoğrafını, kağanlık sarayını çevreleyen surların görüntüsünü de eserinde okuyuculara sunmuştur. Bunlarla birlikte bölgede bulunan diğer şehirlerin görüntüleri de eserde bulunmaktadır.

Ötüken Uygurlarında Din başlığını taşıyan bölümde Mert, din konusunu iki başlık halinde incelemiştir. Bunlar *Geleneksel Türk Dini / (Kök)Tengri Dini* ve *Ötüken Uygurlarında Evrensel Dinler* adlarını taşımaktadır. Geleneksel Türk dininde yani Kök Tanrı dininde yeryüzünü kubbe gibi saran ve ona hâkim olan gökyüzü Tanrı'nın makamı olarak kabul edilmiş ve Tanrı'yla özdeşleştirilmiştir. Türkler kendi geleneksel Türk dinini yaşarken semavî dinlerin tek tanrı anlayışına yakın bir algıla-

ma düzeyine de ulaşmışlardır. Mert bu bilgileri yine yazıtlardan tanımlayarak açıklamaktadır. Kök Tigin, Tes, Tariat ve Şine Us yazıtlarından din ile ilgili cümleler alınarak kağanların yeryüzünde Tanrı'yı temsil ettiği belirtilmiştir. Eserin bu bölümünde yine konuyla ilgili fotoğraflar bulunmaktadır. Kök Tanrı dininden bahsettikten sonra Mert bir alt başlık olarak *Geleneksel Türk İnanç Sistemi İçinde Yer Alan Tabiat Güçleri* hakkında bilgi vermektedir. Eserin bu bölümünde yer su ruhlarından, dağlardan, ağaçtan, sudan, ateşten bahsedilmiş ve bunların Türk kültür hayatında ne denli önemli unsurlar olduğu vurgulanmıştır. Osman Mert günümüzde de bu kutsiyet arz eden unsurların devam ettiğini halen bir gelenek olarak yaşatıldığını fotoğraflayarak sunmuştur. Fotoğraflarda ateşe secde eden, içki sunan insanlar, kutsal ağaç köküne secde eden insanlar, altında tören yapılan kutsal ana ağaç gösterilmiştir. *Ötüken Uygurlarında Evrensel Dinler* adlı bölümde Budizm ve Maniheizm hakkında bilgi verildikten sonra bu dinlerin Türk kültüründe nasıl etki ettiği anlatılmıştır. Mert, genel olarak değerlendirildiğinde Türklerin karşılaştıkları dinlere karşı son derece hoşgörülü olduklarını, hangi dini yaşarsalar yaşasınlar daha önce kabul ettikleri dinlere ait ritüelleri de aynı zamanda yaşattıklarını söylemektedir.

Kitabın ikinci bölümü *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları* başlığını taşımaktadır. Köktürk döneminden Uygur dönemine geçiş sürecinde yazıt yazma/dikme geleneği devam etmiştir. Bu gelenek kağan ve ku-

mandanlara ait olanlar ve bölgeyi ziyaret edenlerin veya bölge sahiplerinin yazdığı yazıtlar şeklindedir. Kağan ve kumandan yazıtları adeta bir resmî tarih havası içermektedir. Diğer yazıtlar ise kutsal alandaki kayalara, ağıl kenarlarına oyarak, kazıyarak çeşitli yöntemlerle yazılmışlardır. Eserin bu bölümünde Mert, I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, III. Karabalgasun ve Mutrın Temdeg yazıtı hakkında bilgiler vermektedir. Yazıtların keşfedildiği konumdan, günümüzde nerede bulunduğu; boyutlarından, üzerinde yapılan çalışmalara kadar detaylı bilgiler verilmektedir.

Eserin asıl konusunu oluşturan Tes, Tariat ve Şine Us yazıtlarıyla ilgili kısım *Tes* yazıtının incelendiği ayrı bir bölüm ile başlamaktadır. Osman Mert bu bölümde, *Tes* yazıtının bulunuşu ile ilgili bilgiler verdikten sonra yazıtın bulunduğu coğrafya, GPS koordinatları hakkında da bilgiler vermektedir. Bulduğu yer itibarıyla *Tes* adını alan yazıtın boyutları hakkında detaylı bilgi de bu bölümde yer almaktadır. Geniş olan batı ve doğu yüzlerinde 6'şar, dar olan güney ve kuzey yüzlerinde 5'er satır Köktürk harfli metin bulunan yazıtın alt kısmında yer alan damgaların Tariat ve Şine Us yazıtlarında da bulunduğu belirtilmiş ve bu damgaların fotoğraflarına yer verilmiştir. Bu damgaların aynı olması Mert tarafından Moyun Çor'a ait olarak yorumlanmıştır. Bulunmasından sonra diğer parçalarına ve kaidesine ulaşamayan yazıt büyük ölçüde kenarlarından yıpranmıştır ve günümüzde Moğolistan Arkeoloji Müzesi'nin de-

polarında muhafaza edilmektedir. Mert tarafından yine bu bölümde *Tes* yazıtının üslubu da değerlendirmeye alınmıştır. Moyun Çor, Tariat ve Şine Us yazıtında Orhun yazıtlarında da olduğu gibi kendisinden önceki döneme ait bilgiler vermekte bunları *kahraman bakış açısı* ile ifade etmektedir. Lakin *Tes* yazıtında III. şahıs bakış açısıyla bilgiler verilmesi Mert tarafından belirtilmiştir. Ötügen Uygurlarının tarihi geçmişi ve Moyun Çor'un yazıtta anlattıkları Mert tarafından kısaca değerlendirilmiş ve *Tes Yazıtının Yazım ve Dil Özellikleri* başlığıyla beraber yazıtlar dil açısından da değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu başlık altında Mert ilk olarak yazıttaki ünlü kullanımını ele almıştır. *Tes* yazıtında kullanılan ünsüzler için ise bazı karakterlerin Orhun yazıtlarından farklı olduğunu belirtmiştir. *Tes* yazıtında kullanılan çift ünsüzler ve hece işaretleri de yine bu bölümde değerlendirilmeye alınmıştır. Mert bu değerlendirmelerinden sonra yazıtın bütün yüzlerini tek tek incelemeye başlamıştır. *Tes* yazıtının ilk olarak batı yüzünü değerlendiren Mert, yazıtın aşınma durumu ile ilgili bilgiler verdikten sonra yazıtın fotoğraflarını sunmuştur. Bir sonraki başlıkta yazıtın epigrafik belgelemesi başarılı ve anlaşılır bir yöntemle ortaya koyulmuştur. Renklendirme sistemi ile yazıtlar üzerindeki harflerin bugün ne durumda olduğu ve okunabilirliği Mert tarafından gösterilmiştir. Bu renklendirme sistemi şu şekildedir:

“Siyah: Sağlam durumda olan harfleri göstermektedir.

Kırmızı: Harcaubay ya da Klyaştorniy tarafından yapılan ilk yayınlarda olan, ancak günümüzde aşımip dökülen kısımları göstermektedir.

Mor: Tamamen yok olmak üzere olan harfleri göstermektedir.

Mavi: Okunabilen ancak aşımip dökülmeye yüz tutmuş harfleri göstermektedir.

Yeşil: (Alttan veya üstten) bir kısmı kırılmış olan harfleri göstermektedir.

.....: Tamamen dökülmüş/yok olmuş harfleri göstermektedir.

Yükseltilmiş kırmızı: Yazıttan kopan ve şu an herhangi bir parçasında bulunmaya harfleri göstermektedir.”

Bu yöntem eseri okuyanlara büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Eseri okuyanlar bu renklendirme sistemiyle yazıt üzerinde hangi harfin bugün ne durumda olduğunu rahatlıkla anlayabileceklerdir.

Yazıtın batı yüzünün satır satır epigrafik belgelenmesinden sonra batı yüzünün yorumlu yazı çevrimi (Translittération Commentée) verilmiştir. Daha sonra da Türkiye Türkçesine aktarımı yine satır satır numaralandırılarak verilmiştir. Bu yöntem ile okuyucu asıl harflerin durumunu görecektir, daha sonra satır numarasından faydalanarak yazı çevrimini

ve Türkiye Türkçesine aktarımını görebilecektir.

Tes yazıtının sırasıyla kuzey, doğu, güney yüzü yine genel bilgiler verilmesi, fotoğraflarının verilmesi, epigrafik belgelenmesinin yapılması, yorumlu yazı çevriminin yapılması ve Türkiye Türkçesine aktarılması biçiminde detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Ötüken Dönemi Uygurlarından kalan bir diğer yazıt *Tariat* ise “*Tariat Yazıtı/Terh/Terhiin Gol/Terh Irmağı Yazıtı*” başlıklı bölüm ile okuyuculara sunulmuştur. *Tariat* yazıtının bölge halkı tarafından kaidesinden dolayı “melhi çuluu – kaplumbağa taşı” da denildiğini belirten Mert, yazıtın bulunduğu yeri ve tarihi ile ilgili bilgileri verdikten sonra taşın bugün Moğolistan Arkeoloji Müzesi’nde olduğunu belirtmektedir. Mert konum bilgilerini yine GPS aracılığı ile belirlemiş ve bunu da eserinde paylaşmıştır. Mert eserin bu bölümünde *Tariat* yazıtının dikiliş tarihi ile ilgili olan görüşleri de vermiştir. *Tariat* yazıtının yüksek kaliteli fotoğrafları verildikten sonra yazıt içinde anlatılan tarihî bilgiler Mert tarafından özetlenmiştir. *Tariat Yazıtının Yazım ve Dil Özellikleri* başlığıyla beraber *Tariat*’ta kullanılan ünlüler, ünsüzler ve Orhun yazıtlarından farkı olan ünsüzler, çift ünsüz işaretler ve hece işaretleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Tariat yazıtının ilk olarak doğu yüzü incelenmiştir. Üç parça halinde olan yazıtın birinci parçasının doğu yüzünde aşırı yıpranma nedeniyle günümüzde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Yazıtın ikinci parça-

sındaki durum doğu yüzün ikinci parçasının alt bölgelerine kadar devam etmektedir. İkinci parçanın sonunda azalan yıpranma üçüncü parçada biraz daha iyi duruma gelmektedir. Bu yüzün fotoğrafları da verilmektedir. Osman Mert, Tariat yazıtını incelerken de Tes yazıtında uyguladığı yöntemi uygulamıştır. Mert, Tariat yazıtının doğu yüzünün epigrafik belgelemesini, yorumlu yazı çevrimini ve Türkiye Türkçesine aktarımını vermiştir. Aynı şekilde fotoğraflarıyla birlikte sırasıyla güney, batı, kuzey yüzünün epigrafisi, yazı çevrimi ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilmiştir.

Eser *Şine Us/Moyun Çor Kağan Yazıtı* başlığını taşıyan bölümle devam etmektedir. Bu bölümde Şine Us yazıtının bulunduğu tarih, bölge hakkında bilgiler veren Mert, yine GPS aracılığı ile yazıtın bulunduğu yerin koordinatlarını vermektedir. Bazı bilim adamlarınca “Şine Usu” olarak da adlandırılan yazıtın adının neden *Şine Us* biçiminde yazılması gerektiği Mert tarafından açıklanmıştır. Şine Us yazıtının üzerinde bulunan damgalar da fotoğraflarıyla verilmektedir. Osman Mert, Tes ve Tariat yazıtlarında yaptığı gibi Şine Us yazıtında da genel olarak anlatılan tarih ile bilgiler vermektedir. Mert, *Şine Us Yazıtının Yazım ve Dil Özellikleri* başlığı altında yazıtta kullanılan ünlüleri, ünsüzleri, kalın ve ince şekilleri tek karakterle karşılanan ünsüzleri, çift ünsüzleri ve hece işaretlerini tablolar halinde okuyuculara sunmaktadır. Şine Us yazıtının metin incelemesi kuzey yüzüyle başlamaktadır. Yazıtın fizikî durumu hakkında bilgiler veril-

dikten sonra bu bilgiler fotoğraflar ile tanıklanmaktadır. Kuzey yüzünün epigrafik belgelemesi, yorumlu yazı çevrimi, Türkiye Türkçesine aktarımı verildikten sonra aynı yöntemle doğu yüzü, güney yüzü, güney yüzünde yer alan eklemeler, batı yüzü incelenmiştir.

Şine Us yazıtının incelenmesinden sonra eserde *Sözlük Dizin* bulunmaktadır. Bu sözlükte Tes, Tariat ve Şine Us yazıtında geçen kelimelerin anlamları ve yazıt üzerindeki yerleri verilmiştir.

Eserin bir sonraki bölümü *Bibliyografya*’dan oluşmaktadır. Bibliyografya kısmı eserin ne kadar derin bir araştırma sonrası ortaya çıkarıldığına göstergesidir. Tarihten, arkeolojiye, halk biliminden, dilbilgisine birçok alanda yapılmış çalışmalardan faydalandığı bu bölümden de görülebilmektedir. Eserin sonunda bugün Köktürk harfli metinlerin birçoğunun bulunduğu coğrafya olan Moğolistan’ın haritası verilmiş ve bu harita üzerinde *Tes, Tariat ve Şine Us*’un yeri gösterilmiştir.

Türklük Bilimi alanında Köktürk harfli metinler üzerine birçok çalışma yapılmıştır ve halen yapılmaktadır. Bu alanda yapılmış çalışmaların birçoğu metin üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda devam eden çalışmalar sahaya giderek yapılan çalışma sayısında azalmaya sebep olmuştur. Osman Mert tarafından yapılan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us* sahaya gidilerek yapılan çalışmalar arasında önemli bir yer teşkil etmektedir. Yapılan birçok çalışma yine metin bağlamı olduğu için görsellikten uzak bir şekil arz

---

etmektedir. Türklük Bilimi'nde görselliğin de olması gerektiği bu çalışmanın ortaya koyduğu sonuçlardan biridir.

Osman Mert teknolojinin sunduğu imkânlardan faydalanarak çok kaliteli fotoğraflar çekmiş, yazıtların yerini GPS ile belirlemiştir. Elde ettiği bu verileri ve fotoğrafları yine mükemmel ansiklopedik boyutta, kuşe kâğıda renkli bir biçimde basarak bilim âlemine sunmuştur. Yüksek kalitede baskıya sahip bu eseri okurken ve incelerken büyük keyif aldık. Bu keyfi bizlere yaşattığı için Belen Yayıncılık'a ve Türklük Bilimi adına ortaya koyduğu bu eser için Doç. Dr. Osman MERT'e teşekkür ederiz.